

Andor László

ULTRAHANG A VILÁGRENDRŐL

KEES VAN DER PIJL:
GLOBAL RIVALRIES
FROM THE COLD WAR TO IRAQ.
London: Pluto Press, 2006

A nemzetközi viszonyok elemzésének leginkább gurui vannak. Sok ilyen nevet ismerünk a sajtóból, szerzőként vagy hivatkozásként. Közöttük jó pár olyan is van, aki kutatóként, könyvek szerzőjeként, az akadémiai világ szereplőjeként is nevet, rangot szerzett magának. Ázsiója leginkább annak van ebben a társaságban, aki élete legalább egy szakaszában a kormányzáshoz is közel került mint agytrösztprominens (Fukuyama), mint tanácsadó (Brzezinski), vagy mint miniszter (Kissinger).

Az itt bemutatott könyv szerzője nem guru; egész életében egyetemi oktatóként működött. Kees van der Pijl holland tudós, történész, aki a nemzetközi viszonyok teoretikusaként vált ismertté, hatást gyakorolva a politikai filozófia világára is. Magyarországon csak a legutóbbi néhány évben kezdett ismertté válni, bár az idősebbek emlékezhetnek arra, hogy Ágh Attila – amikor még marxista volt – *A polgári demokrácia mítosza és valósága* című könyvében jelentős mértékben támaszkodott van der Pijl *The Making of an Atlantic Ruling Class* (1984) című könyvére.

Van der Pijl másfél évtized múltán összefoglaló jellegű elméleti művet tett le az asztalra *Transnational Classes and International Relations* (1998) címmel, amely ugyan magyar kiadásban nem reménykedhetett, de már felkeltette az érdeklődését néhány hazai kutatónak. Legújabb vaskos kötetét (460 oldal) nem titkoltan az iraki háború ihlette; ez adott újabb ösztönzést ahhoz, hogy a korábbi elméleti és történeti munkákra támaszkodva van der Pijl a maga sajátos megközelítésében rendszerezze a nemzetközi viszonyok fejlődésének főbb fejezeteit – a hidegháború kezdetétől az iraki háborúig. Ez a magyarországi ismertségben is áttörést hozott számára: Pokol Béla a legutóbbi, a világrendről írott művében egy egész fejezetet szentelt van der Pijl könyvének összefoglalására.

Kees van der Pijl – és vele együtt a nemzetközi viszonyok számtalan mai elemzője – számára a fő kérdés az: vajon igaz-e, hogy a globalizáció a világpolitikában békét és harmóniát eredményez? Másképpen fogalmazva: igaz-e (politikai értelemben) a történelem végéről alkotott fukuyamai tézis? Marxista műveltségűek – beleértve a szerzőt – ezt a problematikát már Kautsky és Lenin vitájából is ismerik. Az osztrák Kautsky 1914-ben – a tőkés vállalatok folyamatos integrációjából kiindulva – a nagy nemzetközi konfliktusok végét jósolta, ultraimperializmust vizionált. Vele szemben az orosz Lenin a mély és erőszakos konfliktusok fennmaradásával számolt.

Van der Pijl egyértelműen a lenini álláspont mellett érvel. Vagyis: úgy látja, hogy az imperialista versengés a hidegháború idején is folytatódott (amikor pedig a „kommunizmus” elleni harc látszólag egyesítette a nyugati hatalmakat), az amerikai–szovjet versengés bizonyos értelemben maga is beleilleszkedett a globális rivalizálás korábban kialakult struktúrájába, a Szovjetunió felbomlása után pedig a globális versengés alapstruktúrája jól láthatóvá válik – a jelenkori háborúk forgatókönyvei ebből eredeztethetők.

Az olvasót – úgy is, mint potenciális vásárlót – nyilván érdekli, hogy miben más ennek a könyvnek a koncepciója, mint azoké, amelyek a nemzetközi viszonyok történetét

tekintik át az évszázadok során. Sok mindenben, de három megfigyelés mindenképpen az élre kívánkozik. Először is a szerző – rendes marxista módjára – szoros kapcsolatot feltételez a gazdaság és a politika között. Az egyes kormányok külpolitikájának, az államközi kapcsolatok alakulásának egyik legfontosabb, folyton-folyvást felbukkanó mozgatórugója a gazdasági érdekérvényesítés.

Másodszor (s ebben van der Pijl sajátos irányzatot képvisel sok más marxistához képest is): ebben a műben sajátos struktúra jellemzi a világrendszert; olyan alapkonfliktus, amely az évszázadok során (legalábbis az 1600-as évek óta) folyamatosan jellemzi a nemzetközi viszonyokat. A *heartland* koncepcióját van der Pijl a kanadai Robert Coxtól, a neogramsciánus irányzat *spiritus rector*ától veszi át. A politikai világrend alapstruktúráját egy „locke-iánus” centrum és egy „hobbesiánus” kihívó adja, amely az első, 17. századi modellben Anglia és Franciaország szerepében jelent meg. A locke-i modellben a piacgazdaság és a civil társadalom határozza meg az államot; a vele szemben álló hobbesi modellben az állam elsődleges, a gazdaság és a társadalom ennek függvénye.

A locke-i „heartland” idővel angolszászá szélesedik és centruma az Egyesült Államok lesz, a hobbesi kihívó szerepében pedig egymást követik a nagyhatalmak, de rendszerint a „heartland” – formális vagy informális – szövetségi rendszerébe bekerülő államok is sokat megőriznek versengő magatartásukból; nem rendelődnek alá teljesen az angolszász centrumnak. Franciaországban továbbra is érvényesül a versengő pozíciót hordozó „államosz-tály” hegemoniája, s ez jellemző minden későbbi kihívóra is.

Ez a modell nem azonos, de párhuzamba állítható a Wallerstein–Frank-féle centrum-periféria modellel. A hasonlóság az angolszász (fejlett tőkés) centrum azonosságában rejlik, a különbözőség abban, hogy van der Pijl (és általában a neogramsciánus irányzat) a politikai tagolódást a gazdasággal egy szintre helyezi, és a világrendszer dinamikáját elsődlegesen a politikai versengés mezejében próbálja feltérképezni.

Harmadszor: a szerző igen sűrűn utal a titkosszolgálatok tevékenységére, használja mindazokat a – most már – hozzáférhető forrásanyagokat, amelyek a különböző nagyhatalmak titkosszolgálatainak tevékenységéről fellebbentik a fátylat (amely persze olykor elég átlátszó fellebbentés nélkül is). Legalább négy-öt olyan ország említhető (USA, Szovjetunió, Nagy-Britannia, Izrael stb.), amelyeknek titkosszolgálatata tudhatóan fontos szerepet játszik a kül- és biztonságpolitika végrehajtásában, sőt néha annak formálásában is. Anélkül, hogy összeesküvés-elméletet kiáltanánk, ezekben az esetekben (meg persze néhány további ország esetében is) el kell ismerni, hogy a titkosszolgálatok szerepének megértése, nyomon követése nélkül messze nem kaphatunk teljes képet a külpolitikáról, a nemzetközi viszonyokról.

A kötet tizenegy fejezetből áll. Az 1. fejezet a világrendszer alapstruktúrájának kialakulását tárgyalja, történeti és eszmetörténeti visszatekintéssel a 17. századra. Ezt követi a tíz fejezet, amely már tényleg a címben szereplő korszakról, a hidegháborútól a mai napig terjedő hat

évtizedről szól. Ezek címeit azért érdemes felsorolni, mert önmagukban is jelzik, milyen korszakolás és témakiemelés következik a neogramsciánus megközelítésből.

A 2. fejezet: „Integráció és rivalizálás Európában és a Közel-Keleten”. Ebből megtudjuk, hogyan alakult az USA és Európa viszonya a hidegháborús időszak kezdetén („ötvenes évek”), hogyan osztozott az USA és Anglia a befolyási övezeteken a Közel-Keleten, és hogyan támadt fel az erős állam koncepciója és gyakorlata Franciaországban.

A 3. fejezet: „Amerika keresztes háborúja Ázsiában és az euroatlanti szakadás”. Ebben nyomon követhetjük, hogyan mélyítette el az USA és az európaiak közötti vitákat a vietnami háború, hogyan fajult el egészen a szakításig ez a kapcsolat De Gaulle idején. A végpont 1971: az aranystandard egyoldalú felmondása.

A 4. fejezet: „A szociális és gazdasági demokrácia kísérlete”. Itt az időszak egy-egy súlyos politikai és gazdasági földrengéséről esik szó: az 1968-as forrongásról és következményeiről, majd pedig az olajárrobbanásról és annak politikai következményeiről (ez a 70-es évek egyik fő fejleménye, amely az „új nemzetközi gazdasági rend”-ről folyó vitákban kulminál és hal el).

Az 5. fejezet: „Transznacionális rivalizálás és neoliberális fordulat”. Az 1970-es évtized az elbizonytalanodás időszaka, amelyről a szerző – Gramsci 1930-as években használt formuláját idézve – azt írja: a régi rend már haldoklott, de az új még nem született meg. Sok helyi konfliktus, amiből semmi sem helyi: mindenütt Henry Kissinger, a CIA és az MI6 mozgatja az eseményeket. A titkosszolgálatok keze villan úgy Harold Wilson lemondatásánál, mint Margaret Thatcher konzervatív pártvezérré választásánál. Új megvilágításba kerül a Nixon elnök eltávolítását eredményező Watergate-ügy is.

A 6. fejezet: „Pinocchettól a Reagan-doktrínáig”. Geopolitikailag értelmezve: az USA leszámol a dél-amerikai felzárkózási kísérletekkel, s az adósságválságot kihasználva privatizálja a latin-amerikai gazdaságokat. A monetarizmus áttörése, vagyis az 1979-es Volcker-sokk centrális fejleményként jelenik meg. Érdekesség, hogy van der Pijl itt már az oligarchikus privatizáció kifejezést használja, amely a szélesebb irodalomban csak jóval később, az oroszországi átalakuláskor bukkan fel a 90-es évek végén.

A 7. fejezet: „A Rapallo-szindróma és a Szovjetunió felbomlása”. Ez a rész a Szovjetuniót mint új kihívót mutatja be, ami azonban nem jelentette azt, hogy a szovjet állam ne lett volna nyitott a tőkés Nyugattal való együttműködésre. A szerző áttekinti a német, olasz és francia tőke keleti irányú kapcsolatait (Ostpolitik, Fiat, Renault stb.) és az amerikai embargópolitikát, amelynek valós célja e gazdasági Rapallo megakadályozása volt. A Kelet- és Nyugat-Európa közötti közeledés az USA szemében a sokáig támogatott Gorbacsovot is veszélyesnek mutatta, és emiatt Washington érdekeltté vált az eltávolításában.

A 8. fejezet: „Amerika Európa fölött a balkáni válságban”. Itt nyomon követhetjük, hogyan élezte ki mind jobban az Egyesült Államok a délszláv konfliktust (miközben a brit-francia diplomácia a *status quo*, és ezáltal a béke megőrzésén fáradozott). Az USA a Jugoszlávia elleni háborúban, a NATO első valódi bevetésén keresztül szilárdítja meg Nyugat-Európa fölötti hegemóniáját. Az EU számára a folyamat a koszovói válsággal időben egybeeső lisszaboni stratégiában kulminál; itt lényegében egy olyan koncepció születik,

amelynek végrehajtása Európát önmaga amerikanizálása útján tenné az Egyesült Államokkal egyenrangú gazdasággá.

A 9. fejezet: „Kína, mint új kihívó felemelkedése”. Kína esetében is helyénvalónak érezhetjük az „államosztály” kifejezést, még akkor is, ha 1978-tól ez az osztály (lényegében a KKP) egy kolosszális rekapitalizációs folyamatot vezényel le. Kína felemelkedése jól jön az Egyesült Államoknak, mert általa szétverhető a Japán által vezetett kelet-ázsiai blokk (lásd még az 1997–98-as valutaválságot); ezután azonban Washington számára a kérdés már az, hogyan lehet Japán segítségével ellensúlyozni, fékezni a kínai nacionalizmus (az új kihívó) erősödését.

A 10. fejezet: „Energiakonfliktusok a posztszovjet korszakban” – itt három témakört tekinthetünk át. Az első az irak–iráni háború, amelynek egyfajta végkifejlete Irak Kuvait elleni támadása és az ENSZ-felhatalmazással kivitelezett felszabadító háború. A második a Kaszpi-térség körüli imperialista küzdelem, amely kevésbé látványos, de szintén nem vér nélküli, hiszen szorosan kapcsolódik hozzá Moszkva csecsenföldi háborúja. A harmadik témakör a 2001 utáni afganisztáni és iraki háború, amelyek előkészítése értelemszerűen már jóval 2001 előtt megkezdődött.

Végül a 11. fejezet: „Az emberi jogoktól a globális szükségállapotig” – egyfajta elméleti összefoglalás, amely egyebek mellett megállapítja: a jelenkori civilizáció/barbárság dichotómia szinte ugyanúgy működik ma, mint száz évvel ezelőtt. Az angolszász centrum globális hatósugarú intervencionizmusát egy civilizációs illúzióra épülő küldetéstudat hatja át. A centrum és a kihívó viszonyának filozófiai dimenzióját vizsgáljuk tehát meg, ami a szabadság fogalmának eltérő interpretációit jelenti. A centrumra (locke-i értelemben) a szabadság államtól való védelme jellemző, míg a kihívókra (Hobbest követve) a szabadság állam általi védelme, határozott feltételezéssel a „társadalmi szerződésről”.

A nemzetközi viszonyok realista értelmezése – bár kompatibilis a háborúk betiltásának gondolatával – etikátlannak minősül a kortárs angolszász felfogásban; a korszellem előbb a humanitárius intervenciók, majd a terrorizmus elleni globális háború felé vezet. A nemzetközi jog két világháborúban kiforrott intézményei ma vagy használhatatlanok, vagy az eredeti célokkal ellentétesen használják őket (nemcsak az iraki, de már a vietnami háború irányítóit is egy nürnbergi típusú ítélőszék elé lehetne citálni). Mindez az ezredfordulón a liberalizmus válságát is jelenti.

Kees van der Pijl tehát távolról sem idealizálja, s nem tekinti sem történelmi végpontnak, sem a létező világok legjobbjának a mai nyugati civilizációt. A könyvben feltárt gazdasági-politikai dinamika logikus következményének tekinti azt, hogy a neoliberais program által kiüresített demokrácia iránti társadalmi érdeklődés egyre csak csökken. „Minek szavazni, ha a társadalom működtetésének alapjául szolgáló elvek kívül esnek a szavazó hatósugarán? Paradox módon az ilyen fertőtlenített demokrácia csak akkor nyújt lehetőséget a tényleges izgalomra, amikor a »néphatalmat« a kihívó államosztály hivatalból való eltávolítására

használik. De amint a popkoncertek és a világ minden táján közvetített, huszonnégy órás tömeggyűlések sikeresen beiktatják a neoliberais alternatívát (amint az számos korábbi államszocialista társadalomban történt), a különféle bébiket kamera előtt puszilgató, ámde a privatizációt egyformán támogató jelöltek közötti választás értelmetlensége újból egyértelművé válik” (162. o.).

A hidegháborús korszak a négyszáz évet átfogó neogramsciánus perspektívában új értelmezési réteget kap. Van der Pijl szerint a modern időkben a Szovjetunió intézte a legkomolyabb kihívást a Nyugat dominanciájával szemben. A rendszerváltás értelemszerűen a kihívó szerepét megtestesítő államosztály lebontását, átalakulását jelentette. „A Szovjetunió széthullása az államosztályon belüli önbizalom összeomlásának eredménye volt. Az államosztálynak egy része csatlakozott a gazdaság privatizálását célzó mozgalomhoz, amelyet a bűnöző csoportok és regionális kiskirályok árnyékvilágában gyökerező erők indítottak el” (246. o.).

A jövőre vonatkozóan van der Pijl logikája az USA–Kína-viszony kiéleződését vetíti előre. Párhuzamba állítja (303. o.) azt, ahogy Franciaország, majd Németország, utána pedig Oroszország előbb békés kihívónak mutatkozott, majd militáns ellenfélle vált (utóbbi a sztálini Szovjetunió formájában). Kína és az USA viszonya az elmúlt negyedszázadban akár szövetségként is értelmezhető, de valószínűleg ez csak addig tart, amíg Kína e kooperáció keretében erősíteni tudja a maga gazdaságát. Napjainkban az elmélyülő globális pénzügyi válság alátámasztani látszik azt a feltételezést, miszerint az USA–Kína-(erő-)viszony megváltozása lesz a következő évek, évtizedek fő kérdése a nemzetközi gazdaságban és politikában.